

УДК 947.7

Щербак В. О.

РУЙНАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті проаналізовано причини і характер руйнації засадничих принципів державної ідеї в козацькій Україні другої половини XVII ст. При цьому акцентовано увагу на прагненні гетьманів від Б. Хмельницького до І. Самойловича об'єднати українські землі в етнічних межах.

Ключові слова: козацька Україна, Українська держава, державотворення, гетьман, ідеологічні засади.

Утвердження політичного статусу Війська Запорозького під московським протекторатом, зафіксоване «Березневими статтями» 1654 р., створювало потенційні можливості розвитку державної ідеї в ранньомодерній Україні. Для вітчизняної еліти цілком закономірним виглядало відродження самостійного державного утворення, що ґрунтувалося на вікових традиціях етносу від княжої Русі. Тогочасному суспільству логічним видався і контроль міжнародних зносин Війська Запорозького з боку монарха-сюзерена, і виплата данини до царської казни. Тим більше, що незмінною залишалася форма правління, політична влада та модель соціально-економічних відносин.

Водночас великою проблемою козацької України був статус правителя-гетьмана. У сусідніх монархічних країнах персону володаря-короля, царя, султана чи князя мала відповідне суспільне визнання. Тому для гетьмана Богдана Хмельницького важливим завданням стало набуття для родини князівського титулу і запровадження спадкового гетьманства. Невдала спроба його реалізації через укладання династичного шлюбу (внаслідок загибелі старшого сина Тимоша у Молдавії) не змінила політичних планів українського гетьмана. Запровадження монархічної форми правління мало б забезпечувати володаря булави від козацької охлократичної стихії і відкривало нові можливості для утвердження міжнародної легітимації Війська Запорозького. Козацька Україна, аналогічно до невеликих дер-

жав Волощини, Молдавії, Трансільванії, з огляду на неможливість відстояти свою самостійність, змушена була шукати для себе могутніших володарів-сюзеренів [5, с. 31]. У такому контексті звучить і заява самого Б. Хмельницького 1649 р.: «... я буду триматися того пана, який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці» [12, т. 1, с. 464; 15, с. 52].

У квітні 1657 р. Б. Хмельницький на розширеній старшинській раді домігся обрання спадкоємцем гетьманського уряду 16-річного сина Юрія. Утвердження монархічної ідеї через запровадження династії Хмельницьких відображала тенденцію політичного розвитку Війська Запорозького і могла сприяти консолідації української еліти навколо зміцнення ідеологічних засад державотворення. Проте влітку 1657 р. політична ситуація в Україні зазнала радикальних змін, що позначилося й на поглядах та діях козацької старшини.

Завданням цієї статті є дослідження руйнації засадничих принципів державної ідеї в козацькій Україні другої половини XVII ст. Окремі аспекти означеної теми вже ставали об'єктом дослідження у вітчизняній історіографії [10; 13; 15]. Водночас важливо з'ясувати причини, характер та сутність явища, яке вплинуло на подальшу історію Гетьманщини.

Жорстка боротьба козацької старшини за гетьманську булаву після смерті Б. Хмельницького спричинила перегрупування політичних сил і зміну пріоритетів у творенні майбут-

ного держави. Генеральний писар І. Виговський зі своїми прибічниками, насамперед Г. Гуляницьким, Т. Носачем, Г. Нагоровським, зважився на усунення молодого Ю. Хмельницького від керівництва Військом Запорозьким. Спочатку на старшинській раді у вересні 1657 р. І. Виговського було обрано гетьманом до повноліття Юрія, а через місяць на Корсунській раді – повноправним гетьманом України. В історіографії мотивацію цих дій пояснюють виключно боротьбою за владу. При цьому залишається поза увагою факт підтримки кандидатури генерального писаря людьми, які в січні 1654 р. чинили спротив Б. Хмельницькому на переяславських переговорах з представниками Московії. Очевидно, їх непокоїв характер самодержавної влади царя, воля якого була понад законом. Навпаки, шляхетський статус у Речі Посполитій забезпечував особу навіть від королівського свавілля. На законодавчому рівні шляхта мала право, за певних обставин, на збройний опір монархові, чим інколи й користалася.

Ставши гетьманом, І. Виговський відмовився від монархічної ідеї, покладаючись на підтримку козацької старшини, якій на Корсунській раді пообіцяв: «Без вашої військової ради жодних справ не чинити» [1, т. 4, с. 43], при цьому абсолютно проігнорувавши позицію запорожців. Фактично було взято курс на розбудову олігархічної республіки, що призвело до суттєвого послаблення центральної влади. За умов роз'єднаності еліти, яка переживала процес формування, відсутності чітких пріоритетів щодо подальшої розбудови козацької держави, це реально загрожувало розгортанню подальшої боротьби за гетьманський уряд. Ініціатива виходила насамперед від тих старшин, які вважали себе не менш гідними його обіймати. Крім того, для сподвижників І. Виговського, переважно шляхтичів, більш прийнятним було повернення до старої моделі соціально-економічних відносин, що призвело до їх загострення. Внаслідок багаторічної війни і руйнації соціальної структури суспільства активізувалися й охлократичні настрої серед населення. Значна його кількість готова була підтримувати того, хто обіцяв швидке задоволення насамперед матеріальних потреб. Найяскравіше це проявилось на Запорозжжі.

Керуючись корпоративними інтересами запорозької спільноти, козацька старшина прагнула повернути собі провідну політичну роль у державі, звинувачуючи І. Виговського у нелегітимності обрання його гетьманом поза межами Січі,

а тим більше на старшинській раді. Ігноруючи «Березневі статті» 1654 р., запорожці самостійно звернулися до московського царя, що спричинилося до підриву цілісності козацької держави. Водночас прийом у Москві посольств кошового отамана Я. Барабаша та полтавського полковника М. Пушкаря засвідчив про повернення в козацькому середовищі до ідеї територіальної автономії [5, с. 187], а з боку сюзерена – про втручання у внутрішні українські справи. Насамперед ішлося про розташування нових військових гарнізонів у містах Гетьманщини та залучення московських сановників для збору податків до царської скарбниці.

Неспроможність І. Виговського досягти домовленостей з лівобережним козацтвом і запорожцями для розв'язання назрілих проблем змусила його до пошуків зовнішньої підтримки. Вже під час корсунських переговорів з царським послом Б. Хитрово на початку 1658 р. гетьман погодився на прибуття московських воевод до Чернігова, Ніжина, Переяслава та урядовців для складання козацького реєстру і приборкання «бунтівників» на Запорозжжі. Там же, в Корсуні, було укладено угоду про військовий союз із кримським ханом, що передбачала надання гетьману військової допомоги у боротьбі з внутрішніми ворогами. Водночас І. Виговський розпочав у Межиріччі переговори з королівськими комісарами. Новим поштовхом до продовження цих контактів стала перемога гетьмана над опонентами під Полтавою влітку 1658 р.

Гадяцькі переговори засвідчили велику розбіжність думок серед старшини щодо укладання договору з Річчю Посполитою. Частина козацької еліти домагалася створення самостійного Руського князівства, до складу якого входили б усі етнічні руські землі, скасування унії і повернення земель та майна православної церкви. Але в остаточній версії «Князівство Руське» визначали на теренах трьох воеводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського. Воно мало існувати у статусі, аналогічному Великому князівству Литовському. На вічні часи гетьман і Військо Запорозьке визнавали зверхність короля і Речі Посполитої. На чолі князівства мав стояти гетьман, одночасно він мусив виконувати функцію київського воеводи та першого сенатора. Збройні сили складалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. Козакам підтверджували права і вольності, а 100 осіб з кожного полку мали бути нобілітовані. При цьому князівство втрачало право на ведення зовнішньополітичних зносин [6, с. 354–375; 8, с. 257; 15, с. 372–378; 16, с. 315–318].

Аналіз цього проекту Гадяцької угоди свідчить, що І. Виговський і його соратники відійшли від принципу побудови самостійної соборної держави на основі монархічної форми правління. Втрачалася така важлива ознака суверенітету, як право на проведення зовнішньої політики. Зводилася до мінімуму прерогатива власних органів адміністративної та судової влади, відновлювалася стара модель соціально-економічних відносин [13, с. 114–115]. Фактично йшлося про обмежену автономію козацької України в складі Речі Посполитої.

Проект українсько-польської угоди мав бути ратифікованим на черговому вальному сеймі у Варшаві. Проте поява цього документа викликала бурхливу реакцію з обох сторін. Шовіністично налаштована польська еліта не вважала за можливе затвердження трактату в такій редакції. В умовах тривання громадянської війни в Україні посилювалося невдоволення політикою гетьмана І. Виговського серед козацької старшини, насамперед через військовий союз із кримськими татарами та спробу відійти від московського протекторату і приєднати Військо Запорозьке до Речі Посполитої.

З метою консолідації еліти та пошуку підтримки серед козацтва у березні 1659 р. гетьман скликає старшинську раду для перегляду і доповнення окремих статей Гадяцької угоди. «Нові пункти» передбачали часткове відновлення ідеї соборності через приєднання до Руського князівства Волинського та Подільського воєводств, скасування унії, розширення внутрішньополітичного суверенітету князівства, а також встановлення спадкового гетьманату. Остання вимога обґрунтовувалася необхідністю того, «щоб не доходило на Україні до заворушень і ускладнень на випадок, Боже борони, смерті його милості пана гетьмана, тому його милість пан гетьман просить, щоб без жодних виборів рідний брат його милості – його милість Данило Виговський, Боже борони його від швидкої смерті, де-факто успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство» [12, с. 332–338; 13, с. 118].

Нові ініціативи І. Виговського польські урядовці відхилили, а під час підготовки тексту угоди до сеймового слухання з нього було вилучено декілька важливих для України положень, зокрема про сейм князівства Руського та карбування власної монети. Чисельність козацького війська зменшувалася до 30 тисяч [8, с. 258]. Ратифікований Гадяцький трактат визначав Руське князівство у межах трьох воєводств аналогічно Зборівській угоді 1649 р. з мінімальними автономними правами та збереженням унії.

Масове невдоволення козаків та старшини угодою позбавило гетьманську владу опори. Активізувалися опозиційні сили, зокрема прихильники Ю. Хмельницького, загострювалися відносини із Запорожжям. Навіть блискуча перемога над московитами влітку 1659 р. у Конотопській битві не врятувала І. Виговського від вимушеної відставки.

Отже, за гетьманування І. Виговського розпочалася руйнація ідеологічних засад державотворення в козацькій Україні. Її правитель відійшов від принципу побудови самостійної держави з монархічною формою правління, знехтувавши зусиллями в цій царині свого попередника Б. Хмельницького. Очевидно, І. Виговському не вдалося побачити перспективу розвитку Української соборної держави, яка за характером політичної влади і моделлю соціально-економічних відносин суттєво відрізнялася від сусідніх. Ідеалом для гетьмана залишалася шляхетська Річ Посполита, невіддільною частиною якої він вважав Україну у формі князівства Руського.

Прорахунки І. Виговського козацька старшина спробувала виправити під час підготовки проекту договору з Московським царством після обрання гетьманом Ю. Хмельницького. Незважаючи на назрівання громадянського конфлікту, зростання соціальної напруги й охлократичні настрої серед козацтва, на раді у Жердовій Долині було сформульовано нові положення, які передбачали самостійність козацької України за формальної протекції московського царя. Серед них – включення до Війська Запорозького земель Північної Чернігівщини та частини Білорусії, заборона перебування у містах (крім Києва) московських військ та воєвод, вільне обрання гетьмана і право на ведення зовнішньополітичних зносин [17, с. 342–344; 18, с. 61–63]. Булава в руках Юрія мала б символізувати легітиміацію спадкової влади родини Хмельницьких.

Однак планам молодого гетьмана не судилося реалізуватися. До Переяслава на козацьку раду, як, до речі, і 1654 р., не прибула більшість правобережних полковників і старшин, для яких московська зверхність видавалася сумнівною. Лівобережну козацьку еліту, навпаки, влаштовував такий статус, незважаючи на наслідки Конотопської битви. Тому в ході переговорів під тиском князя О. Трубецького Жердівський проект було відхилено й ухвалено новий договір, який складався частково з «Березневих статей» 1654 р., а також низки додаткових пунктів [1, т. 4, с. 271–272]. Відсутність

консолідації української сторони призвела до укладання «Переяславських статей», що стало кроком до перенесення міждержавних відносин у царину перетворення козацької України в автономну одиницю Московії. Обмеження суверенітету полягало в обов'язковому дозволі царя на обрання гетьмана та стосувалося права останнього призначати й звільняти з посад старшин, проводити самостійну зовнішню політику. Московські воєводи мали прибути у Переяслав, Ніжин, Чернігів та Брацлав [13, с. 123–124].

Таким чином, угодовська позиція лівобережної старшини не лише стала на заваді самостійному розвитку України, але й спричинила подальше загострення суперечностей в суспільстві. Намагання Ю. Хмельницького пом'якшити їх через посольство до Москви, яке мало добитися повернення попередніх прерогатив гетьманської влади і виведення царських воєвод з українських міст, крім Києва, не мали успіху. Аналогічним результатом завершилися і його спроби силою зброї повернути втрачені землі Поділля та Волині. Все це призвело до великого розчарування молодого гетьмана і його висловлювань щодо небажання обіймати найвищу посаду в державі.

Влітку 1660 р. нагальна потреба в обороні України проти агресії Речі продиктувала рішення козацької ради щодо проведення нової військової кампанії. Протистояння між старшиною обох берегів Дніпра і недовіра московської влади до правобережного козацтва зумовили формування двох військ. Одне з них очолив київський воєвода В. Шереметьєв, який разом із лівобережними козаками наказного гетьмана Т. Цицюри виступив на Волинь, – інше на чолі з Ю. Хмельницьким мало вести боротьбу з татарами на Поділлі, щоб не допустити їх з'єднання з поляками [1, т. 5, с. 33]. Проте під Старокостянтиновом В. Шереметьєва було оточено, а спроба Хмельницького прийти на допомогу виявилася невдалою. Після переговорів козацької старшини з королівськими комісарами у середині жовтня 1660 р. було підписано Чуднівський мир, згідно з яким поновлювалася чинність Гадяцького трактату без статей про створення Руського князівства [17, с. 113–114].

Нова політична ситуація містила небезпеку подальшого поглиблення громадянського конфлікту в Україні. Лівобережне козацтво не визнало Чуднівської угоди і готувалося до збройної боротьби з Ю. Хмельницьким, покладаючи на допомогу Московії. Антигетьманські настрої зростали й на Запорожжі, інтереси яко-

го дедалі менше збігалися з загальнодержавними. Таким чином, бачимо відмову від ідеї самостійної Української держави і плекання регіональних інтересів. При цьому знов у розв'язанні внутрішньополітичних проблем ставку робили на підтримку з боку урядів інших країн. Характерне свідчення таких позицій міститься у листі наказного гетьмана Я. Сомка наприкінці 1661 р. до Ю. Хмельницького щодо примирення: «Нехай його царська величність з його королівською милістю умови і комісії проведуть, а не ми» [13, с. 130]. Означена позиція козацької старшини свідчила про реальну загрозу розколу Української держави. У цій ситуації деструктивну роль відігравали й представники вищого та середнього духовенства. Незважаючи на спротив підпорядкуванню Київської митрополії Московському патріархату, вони підтримували російську політику щодо України.

Прискоренню розподілу Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну сприяло зречення булави Ю. Хмельницьким наприкінці 1662 р. В умовах жорсткого суперництва до влади в Чигирині прийшов досвідчений і авторитетний серед козацької старшини П. Тетеря. Перші його кроки засвідчили про намір консолідації сил для зміцнення єдиної держави через порозуміння з наказним гетьманом Я. Сомком та кошовим отаманом І. Брюховецьким. Повноважні посольства були направлені й до турецького султана, молдавського володаря та короля Речі Посполитої. Зокрема, останнє мало домагатися збереження вольностей Війська Запорозького та проведення походу на Лівобережжя з метою його приєднання до Правобережної України [4, с. 71]. Водночас П. Тетеря фактично відмовився від політичної автономії Гетьманщини і дозволив повертатися до своїх маєтків шляхті та колишнім урядникам. Полонофільська політика гетьмана стала на заваді його участі у козацькій раді під Ніжином у червні 1663 р. Наслідком же «чорної ради» стало обрання І. Брюховецького гетьманом Лівобережжя за підтримки Московії і поділ України на дві частини.

З допомогою коронного війська Речі Посполитої у 1664 р. Тетеря під гаслом єднання «християнського малоросійського народу» і «приведення в порядок всієї України» [12, т. 4, с. 427] намагався заволодіти Лівобережжям. Проте провал військової кампанії був зумовлений не лише силою противника, а й міжусобицями серед правобережних старшин та втручанням у політичне життя Гетьманщини Запорожжя. У вирі збройного конфлікту заги-

нули І. Виговський, І. Богун, а Г. Гуляницький, Ю. Хмельницький та митрополит Й. Тукальський були захоплені в полон і вислані до Мальборської фортеці [17, с. 405]. Згодом і сам П. Тертя, опинившись у безвиході, покинув Чигирин і втік до Польщі.

П. Дорошенко, обраний гетьманом Правобережжя у серпні 1665 р., основні зусилля спрямував на боротьбу з анархією і налагодження місцевих владних інституцій. І лише навесні наступного року порушив перед сеймом Речі Посполитої питання про визначення статусу козацької України за умовами Гадяцького трактату. Проте навіть такий варіант польська сторона не прийняла, оскільки готувалася до угоди з Московським царством з перспективою остаточного поділу українських земель. З іншого боку гетьман Лівобережжя І. Брюховецький восени 1665 р. підписав «Московські статті», за якими політичну автономію краю було зведено нанівець, а фактично його було перетворено на адміністративну одиницю Московії. Російські воєводи мали перебувати у більшості великих міст Гетьманщини. До їхньої компетенції відходило збирання податків, а обрання гетьмана могло відбуватися лише з присутністю царського представника [5, с. 419–421].

Згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Річчю Посполитою і Росією козацька Україна поділялася на два гетьманства – Правобережне і Лівобережне – та Запорожжя, яке переходило під спільну протекцію царя і короля. Таким чином державницьким планам козацьких лідерів було завдано відчутного удару, створено серйозні труднощі для консолідації зусиль. Тепер слід було обов'язково зважати на волю двох монархів і знаходити порозуміння з охлократією січової громади.

Ініціатором об'єднання козацької України виступив соратник Б. Хмельницького П. Дорошенко, запропонувавши скликати на Росаві раду для обрання єдиного гетьмана. Листи з проханням прибути на Правобережжя було направлено до лівобережних козаків та запорожців [14, с. 134–135]. При цьому Дорошенко закликав виганяти з міст російські військові залоги. Однак через амбіції І. Брюховецького та І. Сірка скликати генеральну раду не вдалося. Єдиним союзником залишався кримський хан Аділ-Гірей.

Наприкінці 1667 р. П. Дорошенко зважується разом із татарами здійснити похід на територію західноукраїнських земель для встановлення там своєї влади. Захоплення Кам'янець-Подільського відкривало перспективи реалізації

задуму. Однак облога коронного війська поблизу Підгайців не увінчалася успіхом. Через напад запорожців, очолюваних кошовим І. Рогом, на Крим союзники козаків терміново повернулися додому. 19 жовтня Дорошенко змушений був підписати договір, який передбачав підданство королю Речі Посполитої, дозвіл шляхті повертатися до своїх маєтків на Правобережжі і підготовку вимог Війська Запорозького для розгляду на черговому сеймі [14, с. 144]. Отже, короткозора політика козацької старшини Лівобережжя та Запорожжя, домінування в ній приватних інтересів стали на заваді реалізації Дорошенком ідеї соборної і самостійної Української держави.

У таких несприятливих умовах П. Дорошенко не припинив дій щодо об'єднання обох частин Гетьманщини. Домігшись на початку 1668 р. гетьманських повноважень від короля Речі Посполитої Яна Казимира, він одночасно надіслав посольство і до турецького султана Мегмеда IV [7, с. 184–185; 14, с. 157]. Водночас у Черкасах відбулися переговори з російськими послами, на яких українська сторона наполягала на виведенні з міст царських залог, воєвод та інших урядників, припиненні збирання податків з селян та міщан, визнанні Дорошенка гетьманом усіх етнічних українських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів та Володимир. Через відсутність згоди царських послів переговори зазнали невдачі. Тому старшинська рада в Чигирині у лютому ухвалила рішення, щоб «з обох сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському ханові, так як волоський князь платить, а щоб під рукою великого государя і королівської величності в жодному разі не бути» [1, т. 7, с. 30–31; 13, с. 149]. Для реалізації цього плану Дорошенко скористався повстанням Брюховецького проти московської зверхності навесні 1668 р. За підтримки лівобережної старшини П. Дорошенко усунув від влади свого опонента і у червні на генеральній раді поблизу Опішні був обраний гетьманом України «обох берегів Дніпра». Він прагнув утвердити свою владу як володар єдиної козацької держави. Характерним було розпорядження П. Дорошенка, щоб під час церковних служб не згадували ім'я московського царя, а лише «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра» [13, с. 166].

Проти політичного та територіального об'єднання Української держави рішуче виступили Річ Посполита, Росія та Крим, ставши на шлях чергового втручання у її внутрішні

справи, насамперед через розпалювання міжусобиць. Ефективність такого методу забезпечувала боротьба за булаву старшини, яка, переслідуючи особисті інтереси, спиралася на зовнішню підтримку. Особливо яскраво це проявлялося на Лівобережжі, де впливовим було православне духовенство, зорієнтоване на Московію. Водночас частини коронного війська наприкінці червня розпочали наступ на територію Паволоцького і Кальницького полків. А у серпні претензії на гетьманську булаву висунув запорозький писар П. Суховій, заручившись підтримкою кримського хана [2, с. 197–198].

Слід зауважити, що майже всі ватажки старшинських угруповань виступали з патріотичними гаслами єднання Української держави, до складу якої мали ввійти всі етнічні землі. Реальні ж їхні дії свідчили про зовсім інші пріоритети. Розпорошенням сил П. Дорошенка, змушеного вести військові дії на Поділлі та проти П. Суховія, скористалися лівобережні старшини й духовенство. Не отримавши допомоги з Чигирини для організації оборони краю перед наступом московського війська, вони висловили готовність прийняти підданство царю. За сприяння чернігівського архієпископа Л. Барановича наприкінці грудня 1668 р. у Новгород-Сіверському було скликано старшинську раду, яка обрала гетьманом Д. Многогрішного [3, с. 334]. Знову через пріоритет місцевих і групових інтересів стався черговий розкол Української держави. Всі спроби Дорошенка порозумітися з Многогрішним для уникнення спалаху міжусобної боротьби лише прискорили підписання останнім у березні 1669 р. «Глухівських статей». Через кілька тижнів у Чигирині П. Дорошенко присягнув турецькому султанові, який пообіцяв узяти Військо Запорозьке під опіку і захищати його від ворогів [9, с. 461–465]. Невдовзі гетьман П. Дорошенко прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Водночас правитель Правобережжя не втрачав жодної можливості для досягнення паритетних відносин із Річчю Посполитою. Козацькі посли прибули у жовтні 1669 р. на коронаційний сейм до Варшави з проханням відновити чинність «справжнього» Гадацького трактату. А в листі до нового короля М. Вишневецького П. Дорошенко пояснював, що прийняття турецької протекції диктувалося прагненням «зберегти цілісність занепадаючої України» [13, с. 156]. Непоступливість польської сторони, зокрема і в ході Острозької комісії 1670 р., і від-

стоювання гетьманом соборності Української держави стали непереборними чинниками у досягненні згоди. А в серпні наступного року коронне військо розпочало наступ на Брацлавщину. Прикметно, що на бік Я. Собеського перейшли козацькі ватажки М. Ханенко, І. Сірко та М. Зеленський.

Наступного року турецький султан Мегмед IV висунув ультиматум Речі Посполитій про відмову від Правобережжя, а згодом розпочалася військова інтервенція. В умовах польсько-турецької Буцацької угоди 1672 р. обидві сторони визнавали існування окремої «Української держави у давніх кордонах» [14, с. 423]. Проте її територія обмежувалася Правобережжям, незважаючи на оптимістичні заяви турецької сторони, що невдовзі під владою гетьмана буде «і Київ і вся Лівобережна Україна» [1, т. 11, с. 168; 15, с. 103].

На практиці турецька протекція не гарантувала реалізацію ідеї об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Вже на початку грудня 1672 р. П. Дорошенко змушений був самостійно обороняти Правобережжя від військ московського воєводи Г. Ромодановського та новообраного гетьмана І. Самойловича. Власне це протистояння аж до 1676 р. довершило політичну кар'єру П. Дорошенка. Боротьбу за об'єднання Гетьманщини продовжував І. Самойлович. Обрання його в Переяславі 1674 р. «гетьманом обох берегів Дніпра» могло наблизити час досягнення соборності, якби в цьому символічному титулі не ховалися ознаки громадянського конфлікту. На жаль, нездорові традиції останніх не було повністю ліквідовано і за наступних володарів гетьманської булави.

Таким чином, руйнацію ідеологічних засад державотворення в ранньомодерній Україні зумовлював насамперед брак їх носіїв із чітким розумінням тактичних завдань і стратегічної мети. Сама українська еліта переживала процес формування, тому часто приватні та групові інтереси переважали над загальнодержавними. В її свідомості не утвердилася ідея про необхідність розбудови адекватної часові держави з монархічною формою правління, що призвело до розгортання громадянського конфлікту. Суттєво вплинуло на характер і динаміку творення державних інститутів Війська Запорозького різне бачення майбутнього козацькою старшиною, яка зважала на практику функціонування політичних систем Речі Посполитої, Московії та Туреччини. Зрештою, потужним гальмом розвитку державної ідеї в козацькій Україні було постійне іноземне втручання в її внутрішні справи.

Список літератури

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т. 4. – 270 с.; Т. 5. – 1867. – 335 с.; Т. 7. – 1872. – 398 с.; Т. 11. – 1879. – 820 с.
2. Андрусяк М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 рр. / М. Андрусяк // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. 150. – Львів, 1929. – С. 187–206.
3. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний / В. Борисенко // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1995. – С. 331–343.
4. Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет / В. Газін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 193 с.
5. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимаци: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. М. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 533 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 10. – К.: Наукова думка, 1998. – 394 с.
7. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.
8. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. – 799 с.
9. Крикун М. Корсунська рада 1669 р. / М. Крикун // ЗНТШ. – Т. 237. – Львів, 1999. – С. 419–440.
10. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Філадельфія, 1991. – 345 с.
11. Мицик Юрій о. Гетьман Іван Виговський / о. Юрій Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 83 с.
12. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 1. – 483 с.; К., 1852. – Т. 3. – 440 с.; К., 1859. – Т. 4. – 457 с.
13. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
14. Смолій В. А. Гетьман Петро Дорошенко. Історичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 631 с.
15. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – Київ–Нью-Йорк, 2003. – 517 с.
16. Яковлева Т. Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни / Т. Г. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
17. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667) / Т. Г. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.
18. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава: [б. в.], 1934. – 175 с. – (Праці Українського наукового інституту; Т. 19; Кн. 3. Сер. правнича).

V. Shcherbak

DEMOLITION OF STATE-BUILDING IDEOLOGICAL FOUNDATION IN THE COSSACK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

The article aims at analyzing reasons and nature of the essential principles of nationhood demolition in the Cossack Ukraine in the second half of the 17th century. The major attention is devoted to plans of Ukrainian hetmans – from B. Khmelnytsky to I. Samoylovych – to unite Ukrainian lands within their ethnic boundaries.

Keywords: Cossack Ukraine, Ukrainian State, state-building, hetman, ideological foundations.

Матеріал надійшов 26.02.2013.